

УДК 32:316.7:314.7

DOI: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2024-2-1>

Від мультикультуралізму до нативізму: динаміка наукових підходів

Анотація. У статті розглянуті зміни уявлень про політику мультикультуралізму та причини відмови від неї в низці країн Європи та переходу до нативізму. Дається визначення мультикультуралізму та нативізму. Розглядається історія появи цих понять. У статті дається огляд тематики сучасних досліджень мультикультуралізму та нативізму зарубіжних та вітчизняних учених. Аналізуються різні погляди на ці проблеми. Не всі вчені погоджуються з тим, що мультикультуралізм переживає кризу. Дехто вважає, що нині відбувається зміна форм і методів здійснення цієї політики. Показаний зв'язок політики мультикультуралізму та її критики з процесами міграції населення в епоху глобалізації. Зазначається, що іммігранти, що стають громадянами європейських країн, які їх

Олена Кіндратець,
доктор політичних наук,
професор,
Запорізький національний
університет

Olena Kindratets,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Zaporizhzhia National
University

ORCID: 0000-0001-9786-227X
kin-el@ukr.net

приймають, є переважно носіями відмінної політичної культури від тієї, яка існує в країнах з розвиненою демократією. Увага приділяється можливості прискорення процесу інтеграції іммігрантів у західне суспільство, засвоєння ними його цінностей. Розглядається також обговорення питання про те, чи впливає обов'язковість інтеграції іммігрантів на ставлення до них європейців. У статті висвітлений вплив кризи політики мультикультуралізму та посилення нативізму на зміну партійного ландшафту. Ці зміни пов'язані зі зміною настроїв у суспільстві, політичних уподобань виборців, наданням переваги праворадикальним популістським партіям, яких ще називають "антиіммігрантськими". Праворадикальні популістські партії, навіть не будучи більшістю в представницьких органах влади європейських країн, добилися в деяких з них таких змін іммігрантської політики, які їх влаштовують. Відмова від мультикультуралізму створює передумови зростання конфліктності в суспільстві, а також поширення ксенофобії, злочинності та неконвенційних акцій протесту. В умовах інформаційної війни ворожі країни можуть використати наявні суперечності в європейських країнах для дестабілізації ситуації. Дослідження цих питань є актуальним, оскільки дозволяє своєчасно виявляти та запобігати конфліктам, зберігати стабільність, зміцнювати демократію.

Ключові слова: мультикультуралізм, нативізм, ліберальна демократія, праворадикальні популістські партії, конфлікти.

From Multiculturalism to Nativism: The Dynamics of Scientific Approaches

Abstract. The article examines the changes in perceptions of the policy of multiculturalism and the reasons for its abandonment in a number of European countries

© Кіндратець О., 2024

and the transition to nativism. The author defines multiculturalism and nativism. The history of the emergence of these concepts is analyzed. The article provides an overview of the topics of modern research on multiculturalism and nativism by foreign and domestic scholars. Different views on these issues are analyzed. Not all scholars agree that multiculturalism is in crisis. Some believe that there is a change in the forms and methods of implementing this policy currently changing. The article shows the connection between the policy of multiculturalism and its criticism with the processes of migration in the era of globalization. It is noted that immigrants who become citizens of the European countries that receive them are mostly carriers of a different political culture from that which exists in countries with developed democracies. Attention is paid to the possibility of accelerating the process of integration of immigrants into Western society and their assimilation of its values. The article also discusses the question of whether the compulsory integration of immigrants affects the attitude of Europeans towards them. The article highlights the impact of the crisis of multiculturalism policy and the rise of nativism on the changing party landscape. These changes are associated with a shift in public sentiment, political preferences of voters, and a preference for right-wing populist parties, which are also called "anti-immigrant" parties. Even though they are not the majority in the representative bodies of European countries, right-wing populist parties have managed to change immigration policy in some of them to their satisfaction. The rejection of multiculturalism creates the preconditions for increased conflict in society, as well as the spread of xenophobia, crime, and unconventional protests. In the conditions of information war, hostile countries can use the existing contradictions in European countries to destabilize the situation. The study of these issues is relevant, as it allows for timely detection and prevention of conflicts, preservation of stability, and strengthening of democracy.

Key words: multiculturalism, nativism, liberal democracy, right-wing radical populist parties, conflicts.

Постановка проблеми. У Європі нині спостерігається декілька взаємопов'язаних процесів – зростання антиіммігрантських настроїв та зростання популярності праворадикальних популістських партій; критика політики мультикультуралізму та заклики до відмови від неї на користь нативізму, зростання в деяких країнах жорсткості імміграційного законодавства. Ці процеси можна вважати відповіддю на те, що відомий канадський учений, дослідник мультикультуралізму В. Кімліка називав "викликом мультикультуралізму". Сучасні суспільства, що дають притулок іммігрантам, дедалі частіше стикаються з групами іммігрантських меншин, які вимагають визнання їхньої ідентичності та врахування їхніх культурних відмінностей. Це сприймається частиною корінного населення як загроза їхній національній ідентичності.

Мультикультуралізм як ідеологія, політика та практика став способом примирення різних груп (етнічних, релігійних, культурних тощо) поліетнічних суспільств та посприяв збереженню різноманіття та формуванню толерантності. Однак зростання кількості іммігрантів призвело і до зростання кількості проблем, які потрібно розв'язувати, а також породило незадоволення політикою мультикультуралізму.

Відмова від мультикультуралізму, до якої долучився і дехто з європейських політиків, вимагає вивчення причин цього. Причини можуть бути як економічні,

соціальні, так і психологічні – страх культурних втрат чи втрати національної ідентичності, неприйняття "іншого", "чужого", небажання пристосовуватися до нового соціального середовища тощо. Відмова від мультикультуралізму є свідченням не тільки змін окремого виду політики, а й змін ліберальної демократії.

Після того, як науковці дійшли згоди, що в низці країн (до них належали й країни Західної Європи) утвердилася розвинена, ліберально-демократична, консолідована демократія, сталося певне самозаспокоєння. Як виявилось, демократам заспокоюватися було зарано. Демократія є процесом, на який впливає багато чинників. Не можна не помічати того, що за певних обставин відбувається "ерозія" навіть консолідованої демократії.

Предметом дослідження цієї статті є динаміка наукових підходів до вивчення відходу від мультикультуралізму та захоплення "вивільненого простору" нативізмом в європейських країнах. Це історичне змагання, учасниками якого є ліберальна демократія й мультикультуралізм як один з її проявів, а з іншого – праворадикальний популізм та нативізм. Цивілізаційний конфлікт набуває нині більш чітких обрисів.

Метою статті є огляд висвітлення науковцями проблем, що пов'язані з існуванням небезпеки згорання політики мультикультуралізму, утвердження політики нативізму та впливу цих процесів на ліберальну демократію в Європі. **Завданням** – визначення особливостей мультикультуралізму та нативізму, причин розчарування в політиці мультикультуралізму; зростання підтримки нативізму; аналіз сучасних наукових підходів до цих проблем.

Залежність стійкості демократії від змін в імміграційній політиці та політиці мультикультуралізму не знайшли достатнього висвітлення в науковій літературі та потребують подальшого вивчення. Потребує подальшого вивчення і зв'язок посилення позицій праворадикальних популістських партій з відступом від політики мультикультуралізму та рухом у бік нативізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи розгляд останніх досліджень мультикультуралізму / нативізму, спершу потрібно з'ясувати, що таке мультикультуралізм та нативізм.

Мультикультуралізм (міжкультуралізм) виник у Канаді внаслідок мовного протистояння між французькою та англійською мовами та дебатів про двокультурне суспільство. Офіційне визначення мультикультуралізму, яке було дане Королівською комісією з мультикультуралізму, надало цій концепції політичної легітимності через конституційне визначення мультикультуралізму, використане в Хартії прав і свобод. Цей погляд був офіційно прийнятий як фундаментальна характеристика канадської держави [Kastoryano, 2018].

У 2008 році Рада Європи схвалила Білу книгу міжкультурного діалогу, яка проголосила міжкультуралізм основою європейської ідентичності. Девізом ЄС стала "єдність у різноманітності". Мета цього була в конструюванні політичної ідентичності, ідентифікації з Європою як новим політичним простором [Kastoryano, 2018].

Однак нині в Європі повсюдно спостерігається негативна реакція на мультикультуралізм. У 2010 році канцлер Німеччини А. Меркель на зустрічі з молодими членами своєї консервативної партії Християнсько-демократичний союз (ХДС) сказала, що мультикультуралізм цілковито провалився. З критикою мультикультуралізму виступили також прем'єр-міністр Великобританії Д. Камерон та президент Франції Н. Саркозі. Д. Камерон, виступаючи на конференції з безпеки в Мюнхені в 2011 році, говорив, що "відповідно до доктрини державного мультикультуралізму ми заохочуємо різні культури жити окремим життям, окремо одна від одної та від мейнстриму" та що "державний мультикультуралізм" зазнав невдачі, і що "настав час перевернути сторінку невдалої політики минулого". Д. Камерон сказав, що настав час замінити британську "пасивну толерантність" на "активний, потужний лібералізм", щоб надіслати повідомлення про те, що життя у Британії обертається навколо певних ключових цінностей, таких як свобода слова, рівні права та верховенство права [Multiculturalism ..., 2011]. Щоб зрозуміти, чому політика мультикультуралізму в низці країн зазнала невдач, потрібно розібратися в їх особливостях. Це є предметом дослідження багатьох учених. В. Кімліка вважав, що варто окремо досліджувати групу держав, яких він називав поліетнічними. У складі таких держав є етнічні спільноти, що з'явилися внаслідок імміграції. До цієї категорії країн В. Кімліка зараховував, наприклад, такі країни, як Франція, Німеччина, Нідерланди. У таких державах важливим завданням було врегулювання стосунків з постколоніальними мігрантами, більшість із яких мали мусульманське походження. На думку вченого, важливо враховувати їхній спосіб інтеграції, беручи до уваги виявлення та організацію колективної ідентичності, їхні претензії на представництво й визнання, роль релігії та посилення впливу діаспори й транснаціональної політики країн. Перелік тих питань, які, як вважає В. Кімліка, треба брати до уваги, свідчить про складність цих завдань. Однак розв'язання їх необхідне для формування єдності поліетнічного суспільства.

І. Ткаченко зазначає, що неспроможність держав інкорпорувати осіб з відмінними від ліберальних європейських ціннісних орієнтирів поглядами через ті чи інші обставини вносить до порядку денного питання, а що ж взагалі робити далі з цим мультикультуралізмом? Науковець наголошує: "Стало зрозуміло, що мультикультуралізм як політика рівних можливостей для усіх: і корінних жителів, і мігрантів, бачиться привабливою лише в теорії" [Ткаченко, 2013]. На думку дослідника, так зване "відновлення історичної справедливості" на практиці призвело до того, що некорінні етноси й общини мають набагато більше прав, аніж корінні європейці, які живуть поруч із ними. Крім того, що мігранти, більшість яких живе на соціальну допомогу, віддають перевагу соціальному утриманню, як основному способу життя, своєю поведінкою спонукають до зростання ксенофобії та расизму у своєму оточенні. Економічний спад у країнах Євросоюзу викликав цілком очевидну ідеологічну кризу, на тлі якої зростає усвідомлення того, що ідеологія мультикультуралізму, що працювала ще декілька років тому, сьогодні розцінюється як помилкова [Ткаченко, 2013].

Труднощі, що виникають під час розв'язання цих завдань, призводять до розчарування і в мультикультуралізмі, й у демократії та руху до нативізму.

Термін "нативізм" був уведений у науковий обіг Луїсом Доу Скіско в 1901 році для описання принципів, висунутих антиіноземною та антикатолицькою американською партією, відомою як "Партія нічого не знає", яка існувала в 1850-х роках. Це був час сильних антиіммігрантських і особливо антиримсько-католицьких настроїв. Тоді поняття "нативізм" використовувалося в концепціях переважно до американського контексту [Guia, 2016].

Нині концепція нативізму розвивається і європейськими вченими. Айтана Гія в роботі "Концепція нативізму та антиіммігрантські настрої в Європі" вважає, що конкурентна перевага концепції нативізму в чотири рази більша за мультикультуралізм. Він перераховує те, що, на його думку, свідчить про існування такої переваги:

– по-перше, нативізм є особливою конструкцією націоналізму. Але нативізм не можна ототожнювати з етнічним націоналізмом більшості тому, що побудова "рідної" спільноти може базуватися на ідеологічних чи культурних особливостях, тобто на громадянських, а не на етнічних ознаках;

– по-друге, нативізм уникає пастки зведення антиіммігрантських настроїв і наративів до аргументів правих популістів. Нативізм підкреслює процеси, за допомогою яких позиціонування ліворуч і праворуч зникає на користь осі рідний / іноземець;

– по-третє, нативізм також часто має семантичні збіги з популізмом, але це скоріше випадковий, ніж фундаментальний перетин. Не всякий нативізм є популістським і не всякий популізм є нативістським;

– по-четверте, нативізм часто охоплює расизм і ксенофобію. Нативізм зазвичай виправдовують расизмом, але в інших випадках релігійний фанатизм чи ідеологічна ненависть є більш помітними. Нативізм за визначенням є формою націоналізму та ксенофобії, але націоналізм і ксенофобія можуть виникнути не обов'язково через нативізм. А. Гія визначає нативізм як філософську позицію, яка набуває ознак політичного руху, основною метою якого є обмеження імміграції, щоб зберегти деякі основні характеристики певної політичної одиниці [Guia, 2016]. Ці особливості нативізму, які називає А. Гія, потребують аналізу.

"Цілеспрямований нативізм" – поняття, за допомогою якого описують різне ставлення праворадикальних партій до різних категорій іммігрантів. Про таке ставлення йдеться в роботі Д. Свраки "Цілеспрямований нативізм: етнічне різноманіття та праворадикальні партії в Європі". Автор зазначає, що радикальні праві партії зазвичай асоціюють з опозицією до етнічної різноманітності нативізм, але систематичних спроб глибше дослідити цей зв'язок було небагато. Праворадикальні партії в Європі не виявляють ворожості до всіх меншин або всіх іммігрантів. Автор концепції цілеспрямованого нативізму використовує це поняття для того, щоб розрізнити етнічні меншини, які інкорпоровані за допомогою нативістського розколу, і ті, які імпліцитно

кооптовані в "націю". Пропонується три пояснення цілеспрямованого нативізму. Меншини ідентифікуються на основі: етнокультурних відмінностей; політичного розширення прав і можливостей меншини; етнокультурної адаптації меншин. Ці пояснення перевірені на прикладах праворадикальних партій у Швеції та Болгарії. Висновок такий: більш самобутні меншини значно частіше стають мішенню для радикальних правих [Svraka, 2023]. На практиці радикальні праві схильні зображати суспільство як таке, що складається з різних, несумісних і потенційно ворожих груп, використовуючи логіку розмежування. Радикальні праві актори ставлять під сумнів належність до політичного простору одних меншин, тоді як мовчать про інші. Етнічна меншина, щодо якої застосовується негативна нативістська риторика, поставлена в більш небезпечну ситуацію, ніж меншини, вилучені з таких наративів [Svraka, 2023]. Дослідники змін політичного ландшафту в країнах розвинутої демократії звернули увагу на "повернення" нативізму та послаблення позицій мультикультуралізму в країнах ЄС.

Іммігранти часто розглядаються нативістами як фінансовий тягар для суспільства, що їх приймає, як такі, що відбирають робочі місця у корінних жителів та/або виснажують соціальні виплати. Праворадикальні партії для надання переконливості своїм твердженням використовують дані статистики щодо кількості безробітних серед місцевих жителів та порівнюють це з кількістю іммігрантів, намагаючись встановити залежність першого від другого [Mudde, 2012, с. 12]. К. Мудде вважає, що варто розрізняти два різні види впливу: прямий і непрямий. Прямий вплив означає, що нативістські групи безпосередньо впливають на імміграційну політику, або впроваджуючи самі, або (безпосередньо) спонукаючи інших учасників до її реалізації. Непрямий вплив діє повільно і нечітко; нативісти впливають на ненативістів, які потім реалізовуватимуть антиіммігрантську політику [Mudde, 2012, р. 15]. Вплив на політику та інші політичні партії є, мабуть, найважливішим можливим ефектом нативістів, але точно не єдиним. Нативістські актори також можуть безпосередньо впливати на громадськість. Що стосується іммігрантів, найбільшу увагу привернули два передбачувані явища: зростання насильства проти іммігрантів і зростання громадських настроїв проти іммігрантів [Mudde, 2012, р. 21]. Західноєвропейські нативісти рідше, ніж інші громадяни, вважають свою країну демократичною. Вони також схильні сприймати життя в умовах демократії як менш важливе, ніж люди з більш позитивним ставленням до іммігрантів. Занепокоєння викликає і те, що нативісти висловлюють підтримку демократії на нижчому рівні, порівняно з альтернативами недемократичного режиму, тобто вони менш імовірно є "принциповими" демократами [Kokconen & Linde, 2023].

Нині в Європейському Союзі відбуваються зміни в розкладі політичних сил. Праворадикальні популістські партії стрімко набирають популярності, а ще недавно вони були аутсайдерами. Однією з ознак їх успіхів можна вважати відмову від політики мультикультуралізму та вибір нативізму, який є протилежним мультикультуралізму способом реагування на формування поліетнічного суспільства внаслідок збільшення кількості іммігрантів в

європейських країнах. Праворадикальні партії, навіть не будучи більшістю в представницьких органах влади європейських країн, добилися в багатьох з них таких змін іммігрантської політики, які їх влаштовують. Марін Ле Пен, наприклад, так відреагувала на прийняття жорсткого закону про імміграцію у Франції в січні 2024 року – "це наша ідеологічна перемога".

Якими будуть західні демократичні суспільства, якщо праві радикали сформують уряди чи стануть членами правлячих коаліцій у більшості країн? Перш за все вчених цікавить доля ліберальної демократії.

Взагалі у світі спостерігається тенденція згортання демократії. Це відбувається перш за все у демократіях, які заведено називати "молодими", "дефектними". Чи будуть подібні процеси відбуватися в країнах з давніми демократичними традиціями?

Іммігранти, що стають громадянами країн, які їх приймають, є переважно носіями відмінної політичної культури від тієї, яка існує в країнах з розвинутою демократією. Як можна і чи взагалі можна прискорити процес інтеграції іммігрантів у західне суспільство, засвоєння ними його цінностей, традицій, правил поведінки? Кас Мудде ставить питання – чи буде існувати тиск на іммігрантів з метою їх прискореної інтеграції, відмови від їхньої національної ідентичності? [Mudde, 2012]. Якщо цей тиск існуватиме, то як він буде здійснюватися і як узгоджуватиметься з принципами ліберальної демократії?

Прагнення за допомогою тиску, примусу захистити демократію, прискорити інтеграцію в демократичне суспільство може породжувати невдоволення, протестні настрої. Вони виникають через внутрішню боротьбу двох бажань у іммігрантів – залишитися жити в розвиненій, демократичній країні та небажання відмовлятися від своєї культури, традицій, прагнення зберегти свою ідентичність. Та і чи потрібно іммігрантам відмовлятися від своєї культури, яку В. Кімліка зараховував до первинного блага. А ще він вважав, що культурна належність відіграє важливу роль у самоідентифікації людей. В. Кімліка взагалі був прихильником "поліетнічних прав", під якими розумів справедливі умови інтеграції в ширше суспільство через передбачення для меншин винятків і надання можливості пристосуватися [Kymlicka, 1995].

Уже три десятиліття вчені намагаються визначитися з тим, якою має бути політика щодо іммігрантів. Х. Аляріан та М. Нойрайтер у роботі "Цінності чи походження? Обов'язкова інтеграція іммігрантів та ставлення до іммігрантів у Європі" [Alarian & Neureiter, 2019] пробують відповісти на питання, чи обов'язкова інтеграція сприяє, чи, навпаки, зменшує суспільну підтримку імміграції. Для цього вчені використали дворічні дані щодо 14 країн Західної Європи в період з 2007 по 2014 рік. Крім того, вони провели ще і оригінальний дослідницький експеримент у Великобританії. Дослідження показало, що ні обов'язкове знання мови, ні вимоги громадянської інтеграції суттєво не впливають на суспільну підтримку імміграції. Висновок учених такий: обов'язкова інтеграція іммігрантських спільнот мало допомагає в плані зменшення досить поширених антиімміграційних настроїв [Alarian & Neureiter, 2019].

Учені, що досліджують мультикультуралізм, нативізм, імміграцію та її наслідки привертають увагу до складних питань, що вимагають наукового дослідження та врахування в демократичному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. "Батьком" теорії мультикультуралізму багато хто називає канадського вченого, політичного філософа В. Кімліку. Його заслуга не тільки в розвитку цього наукового напрямку, а і в тому, що завдяки дослідженням В. Кімліки інтерес до проблеми мультикультуралізму зріс. Нині мультикультуралізм розглядають і як ідеологію, і як політику. Джон В. Беррі наголошує на тому, що мультикультуралізм стає все більш поширеною характеристикою сучасних суспільств [Berry, 2016].

Зацікавилися цією проблемою і компаративісти. Компаративісти використовують дві важливі бази даних, які їм дають інформацію про національні політики мультикультуралізму: Індекс мультикультурної політики (MPI – науковий дослідницький проєкт, який спостерігає за еволюцією політики мультикультуралізму в західних демократіях) та Індекс політики інтеграції мігрантів (MIPEX). У 20-х роках XXI століття дослідники мультикультуралізму в Європі перш за все цікавилися станом цієї політики. Нині багато пишуть про відмову від неї, кризу або ж, навпаки, про її збереження, хоч і зміну форм та методів реалізації. К. Бантінг та В. Кімліка в статті "Чи справді є відступ від політики мультикультуралізму? Нові докази мультикультуралізму" вказують на те, що в більшій частині західного світу, і особливо в Європі, існує досить поширене уявлення про повний "відступ" від мультикультуралізму. Однак припущення, що нова політика громадянської інтеграції може витіснити стару політику мультикультуралізму, на їхню думку, не було належним чином перевірено. Вчені наводять індекси стійкості політики мультикультуралізму в європейських країнах, щоб довести те, що політика мультикультуралізму зберігається [Banting & Kumlicka, 2013]. Хоча, як визнають учені, низка країн, зокрема Нідерланди, все ж послабила мультикультурну політику протягом 2000-х років, але така зміна є винятком. Більшість країн, в яких існують мультикультурні підходи, що були прийняті наприкінці двадцятого століття, на думку К. Бантінга та В. Кімліки, зберегли свої програми в першому десятилітті нового століття, і значна кількість країн додали нові. Вчені вважають, що громадянська інтеграція часто накладається на наявні багатокультурні програми, що веде до змішаного підходу, до різноманітності. Автори статті розмірковують про сумісність політики мультикультуралізму та громадянської інтеграції, стверджуючи, що більш ліберальна форма громадянської інтеграції може поєднутися з мультикультуралізмом [Banting & Kumlicka, 2013].

Такий підхід не всі приймають беззастережно. Автори статті "Мультикультуралістська політика в Європі" вивчають те, як політика мультикультуралізму реалізується в сучасних країнах Європи. Їх цікавлять стратегічні помилки та причини сприйняття сьогодні в Європі цієї політики як неефективної. Вони звертаються до успішного досвіду впровадження політики мультикультуралізму на кількох неєвропейських континентах, який, на їхню думку, також можна застосувати й в Європі [Kucheryavaya et al., 2020].

Останнім часом зріс інтерес до змін у політиці мультикультуралізму та до причин і наслідків відмови від цієї політики. Аналіз цих досліджень виявив їх зв'язок з дослідженнями іншої проблеми, що стала надзвичайно актуальною в епоху глобалізації. Дослідження мультикультуралізму тісно пов'язані з дослідженнями імміграції, ставленням до іммігрантів, зростання невдоволення європейців збільшенням кількості в їхньому суспільстві "чужих". Про кризу політики мультикультуралізму заговорили тоді, коли виникла "втома" ліберального демократичного європейського суспільства від напливу мільйонів іммігрантів-неєвропейців, не християн, тих, хто влився в західне суспільство в період міграційного буму. Згодом частина з них пройшли всі етапи соціалізації (адаптацію й інтеріоризацію), а це означає, що вони самі прийняли новий світ і що їх прийняли теж уже як своїх, вони перестали бути "чужими". Але це відбулося не швидко і не з усіма.

Політика мультикультуралізму в країнах ліберальної демократії передбачає рівність у ставленні до різних груп іммігрантів. Її ж порушення є ознакою кризи й цієї політики, й ліберальної демократії. Дослідження виявили наявність різного ставлення до різних груп іммігрантів та до біженців. Низка вчених у своїх дослідженнях вивчає причини цього. Зокрема, Д. Конінк у статті "Категоризація мігрантів і європейська громадська думка: різне ставлення до іммігрантів і біженців" доходить висновку, що європейці виявляють більш позитивне ставлення до біженців, ніж до іммігрантів. На його думку, це ставлення формується переважно під впливом медіа. Відмінності в громадській думці в ставленні до іммігрантів і біженців виявляються за трьома ознаками: етнічна належність, економічна ситуація в країні походження та регіон походження. Перевага надається новоприбулим певної етнічної належності, із "багатих" країн та з європейських країн [Koninck, 2019]. Врахувати всі ці групи поділу складно, а ще складніше знайти способи зменшення неприязні, подолання соціальної дистанції, адже причини їх виникнення можуть бути різними. Неврахування наявності цих проблем не дає змоги запобігати зростанню конфліктності в суспільстві. Європа пройшла тривалий історичний шлях від ксенофобії, релігійних війн, расизму, фашизму до порозуміння й толерантності. Важливо не допустити скочування до нетерпимості та міжрасових, міжетнічних, міжрелігійних конфліктів.

Р. Форд посилається на порівняльні європейські дослідження, які встановили, що громадська опозиція імміграції є досить поширеною та політично важливою. Р. Форд, як і Д. Конінк, теж вважає за необхідне розрізняти різні групи іммігрантів та різне ставлення до цих груп місцевого населення. Серйозним методологічним недоліком учений вважає те, що більшість наявних досліджень використовують агреговані показники ставлення до іммігрантів. Він же досліджує дезагреговане ставлення британців до міграції із семи різних регіонів. Є докази ієрархії уподобань між групами іммігрантів, де білі та культурно близькі іммігранти стикаються з меншим опором. Р. Форд вказує на те, що відмінності у ставленні до різних груп іммігрантів є дуже великими, що ставить під сумнів надійність аналізу, який використовує сукупні

показники ставлення до імміграції. Вчений відмітив і те, що як тотальний спротив імміграції, так і дискримінація між групами іммігрантів зменшилися протягом досліджуваного періоду. Крім того, дослідження виявили, що молоді британці, які в середньому є менш авторитарними та етноцентричними, рідше виступають проти імміграції та більш рівноправно ставляться до різних груп іммігрантів [Ford, 2011]. Молоді люди в розвинутих європейських країнах є мобільними, у відкритих суспільствах вони можуть змінювати місце проживання, тобто ставати іммігрантами. Змушує їх це робити бажання змінити місце роботи, навчання, бажання самореалізуватися тощо. Нині це набагато простіше зробити, ніж сорок-п'ятдесят років тому. Не виключаючи можливості самим стати іммігрантом, вони більш позитивно ставляться до іммігрантів, що прибули до Європи.

Однак слід враховувати те, що демографічна ситуація у Великобританії та інших європейських країнах така, що молоді люди не становлять більшість у складі населення, а це означає, що не вони відіграють ключову роль у формуванні ставлення до іммігрантів та до політики мультикультуралізму. Представники старших поколінь зазвичай більш консервативні, їм складніше миритися зі змінами соціального середовища і вони більш авторитарні. Політики реагують на настрої суспільства, і це змушує їх вносити зміни в політику мультикультуралізму.

Соціологи, що проводили дослідження, виявили, що існують значні відмінності в антиіммігрантських настроях між когортами народження, що підтверджує уявлення про те, що молодші когорти, ті, які соціалізуються в контекстах дедалі більшого розмаїття, справді по-іншому ставляться до імміграції, ніж старші когорти. Однак у кількох країнах молодші когорти поділяють таке саме ставлення до імміграції, як і найстарші. Спираючись на дослідження сприйнятливості молоді щодо закликів ультраправих, Л. Макларен та І. Патерсон визначили потенційну роль ультраправих партій у протидії ефектам соціалізації, особливо серед тих, хто має порівняно нижчий рівень освіти. Вчені доходять висновку, що успішна мобілізаційна діяльність ультраправих партій справді може завадити ефектам соціалізації й, таким чином, роль зміни поколінь у створенні довготривалої зміни у ставленні до імміграції може бути більш обмеженою в контекстах, де ультраправі є відносно сильні [McLaren & Paterson, 2020].

Проблему різного ставлення до різних груп іммігрантів досліджують також Т. Хеллвіг та А. Сінно. Їхній підхід до проблеми цікавий тим, що, на відміну від Л. Макларена та І. Патерсона, які враховували фактор віку та особливості соціалізації, береться до уваги вплив економічних і соціально-психологічних факторів на настрої щодо іммігрантів. Автори статті вважають, що контекст, який обрамляє проблеми імміграції, змушує громадськість асоціювати різні типи іммігрантів з різними загрозами. Можна погодитися з підходом учених до цієї проблеми, адже страх є важливим чинником, що визначає і ставлення, й поведінку європейців у ситуації зростання кількості іммігрантів, "чужих". Безпека є одним з основних життєво важливих інтересів будь-якого народу.

Вчені зазначають, що контекст проблеми, який зменшує підтримку одного типу іммігрантів, може посилити її для іншого. Побоювання за власну безпеку впливає на ставлення до мусульманських іммігрантів у країнах Західної Європи, а на погляди східноєвропейців більший вплив мають економічні проблеми, тому налаштування на мусульман у них більш позитивне. У першому випадку ми маємо справу з впливом соціально-психологічних факторів, а в другому – економічних [Hellwig & Sinno, 2016].

Сумніви в ефективності політики мультикультуралізму вплинули на посилення нативізму та тих політичних партій, які його пропагують та підтримують (праворадикальні популісти). Нативізм є ідеологією, яка стверджує, що інтереси та воля "корінного народу" мають мати абсолютний пріоритет. Соціологічні дослідження фіксують зростання кількості громадян, яких можна вважати "нативістами" через їх ставлення до імміграції та мультикультуралізму. А ще вони критично ставляться і до демократії. А. Кокконен, Дж. Ліндеа пишуть, що нативісти є прихильниками популістських праворадикальних партій і лідерів, які зазвичай критично ставляться до демократичної політичної системи, що існує [Kokkonen & Lindea, 2022].

Люди із сильними нативістськими установками незадоволені демократичною політичною системою тому, що вони сприймають її як несправедливу, особливо коли йдеться про ті сфери політики, які нативісти вважають найважливішими. У серії досліджень учені виявили, що люди з антиіммігрантськими поглядами втратили довіру й до демократичної політичної системи, й до політичної еліти, яка, на їхню думку, зрадила свій народ, оскільки не захистила інтереси корінного населення від іммігрантів, кількість яких постійно зростає. При цьому вони не враховують демографічну кризу, яка змушує коштом іммігрантів розв'язувати проблеми, нею породжені.

Посилена увага до того, якою має бути політика (мультикультуралізму чи нативізму) в умовах зростання кількості іммігрантів у розвинених демократичних країнах, пояснюється тривогою, яку викликають випадки насильств проти іммігрантів. Але не тільки. Є випадки, коли й іммігранти вчиняють насильства проти місцевих жителів. Серпневі сутички 2024 року у Великобританії були не першими і, очевидно, не останніми свідченнями наявності небезпечних латентних конфліктів у демократичному суспільстві. Якщо радикалізація суспільства відбувається швидко та поширюється на значні території, то це означає, що латентний конфлікт існував протягом тривалого часу, достатнього для його "емоційного визрівання", осмислення. На формування латентних конфліктів впливає багато чинників, наприклад, негативні етнічні, расові, релігійні стереотипи, які є емоційно забарвлені та дуже стійкі.

Тому подібні ситуації виникали й раніше, в інших країнах. Причиною переродження латентного конфлікту у відкрите протистояння є насилля. Це найсильніший тригер. У Великобританії в серпні 2024 року заворушення та акції протесту мали неконвенційний характер і були різноспрямовані проти іммігрантів і проти влади, яка дозволила їм проживання в країні, проти ісламістів і проти тих, хто виступав проти іммігрантів. Розповзання конфлікту,

залучення до нього багатьох учасників робить його слабо керованим. У подібних ситуаціях спрацьовує механізм стигматизації (наклеювання ярликів). У цьому випадку негативні емоції викликали "чужі" – іммігранти. Раніше у Франції та США іммігранти, представники меншин так відреагували на жорстокі дії поліціантів. Восени 2005 року масові заворушення у Франції (погроми, напади на поліцію) були реакцією на загибель двох підлітків північноафриканського походження, які намагалися сховатися від поліції. Коли є припущення, що причиною скоєння злочину є расова, етнічна, релігійна нетерпимість, в акціях протесту беруть участь представники різних груп, кожна з яких має свої причини для невдоволення владою та іншими групами суспільства.

Мобілізація багатьох для участі в акціях протесту можлива, по-перше, тоді, коли існуючі легальні, законні способи виявлення незадоволення, незгоди з певною політикою не дають очікуваного результату. Демократичні способи артикуляції інтересів не є дієвими, партії не виконують функцію агрегації інтересів, не захищають їх або ж роблять це не належним чином; по-друге; коли всі попередні спроби залагодити проблеми виявилися невдалими; по-третє, коли відбувається накопичення конфліктогенів.

Якщо протягом тривалого часу існує конфлікт у латентній фазі, то тоді відкритий конфлікт може розпочатися з інциденту, який траплявся і до цього, але подібних реакцій не викликав. У Великобританії заворушення в різних містах розпочалися після загибелі трьох неповнолітніх дівчат на танцювальному майстеркласі в містечку Саутпорт. Достатньо було поширитися чуткам, що нападником був радикальний ісламіст, щоб відбулася каналізація ненависті та радикалізація суспільства. На противагу антиіммігрантським протестам, акції провели й ті, хто виступає проти расизму та мігрантофобії. Свого часу відомий американський соціолог С. Ліпсет стверджував, що праворадикальна агітація сприяла зростанню практик, які загрожують підірвати соціальну структуру демократичної політики. І нині ця небезпека зберігається.

Певні політичні партії вибрали критику мультикультуралізму та імміграції як ключові теми для досягнення політичного успіху. Нативізм, який є протилежністю мультикультуралізму, завойовує політичний простір Європи. Вітчизняні науковці теж цікавляться проблемою мультикультуралізму та відповідною політикою в Європі. Це такі вчені, як О. Волошенюк, Л. Ляпіна, О. Підскальна, Ю. Халілова-Чуваєва, І. Бубнов та інші. Хоча нині наша держава не стикається з проблемою імміграції, але в повоєнний час, у період відбудови зруйнованої війною економіки вона обов'язково виникне і в нашій країні. Знову постане питання захисту національної ідентичності. Виникне суперечність між мультикультуралізмом та нативізмом, тим більше, що захист "свого" коштував українському народу дуже дорого. Але, з іншого боку, відмова від мультикультуралізму на користь нативізму означає відмову і від певних принципів ліберальної демократії, яка теж є цінністю для українців. Очевидно, потрібне критичне осмислення теорії та практики мультикультуралізму, а тому дослідження цих питань є актуальним і для України.

Перш за все розглянемо, на які аспекти критики та захисту мультикультуралізму звертають увагу українські вчені. Л. Ляпіна вважає, що концепція мультикультуралізму зазнала нищівної критики, оскільки для значної частини суспільства мультикультуралізм перетворився на символ дезорганізації, розпаду стійких соціальних зв'язків і культурних традицій, порушення історичного досвіду. Водночас Л. Ляпіна розглядає позицію тих, хто вважає, що існує тільки криза методів і форм здійснення мультикультуралізму. Вона наводить їх аргументи на захист мультикультуралізму. Приділяє увагу двом моделям мультикультуралізму: "жорсткій" та "м'якій", які були запропоновані В. Кімлікою та Ч. Кукатасом [Ляпіна, 2017, с. 60–61]. О. Волошенюк, як багато інших дослідників мультикультуралізму, теж звертається до критики політики мультикультуралізму (загроза для єдності суспільства, обмеження прав культурної більшості, породження серед іммігрантів феномену відчуття власної переваги тощо), вказує на низький ступінь інтегрованості представників різних культур у суспільство, що їх прихистило. Про це свідчить і те, що абсолютна меншість іммігрантів є громадянами держави, яка надала їм притулок. Утворення на територіях сучасних розвинених держав місць локального проживання представників інших культур досить часто перетворюється на осередки напруженості та небезпеки [Волошенюк, 2019, с. 8]. Однак попри проблеми, як зауважує О. Волошенюк, політика мультикультуралізму має потужний демократичний потенціал, оскільки вона створює реальні умови неконфліктного співіснування різних культурних груп у межах території держави. Ця політика, як зазначає автор, є ефективним інструментом розв'язання проблеми співіснування культур за умови пошуку нових форм і методів її реалізації з урахуванням національних та історичних особливостей розвитку кожного суспільства [Волошенюк, 2019].

О. Підскальна звертає увагу на складнощі втілення мультикультуралізму у європейських реаліях. На думку вченої, і досі конструювання спільної європейської ідентичності важко назвати успішним, попри зусилля політиків [Підскальна, 2018, с. 113]. Вона вважає європейську ідентичність важливою для успіху мультикультурної політики та полегшеної інтеграції іммігрантів, адже простіше долучитися до подібної "постнаціональної ідентичності" (простіше кажучи, відчуття себе "європейцем"), ніж повноправним громадянином і представником національної держави [Підскальна, 2018, с. 114].

Ю. Халілова-Чуваєва та І. Бубнов у статті "Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності: політичний аспект" розглянули численні проблеми, породжені недостатньо продуманою політикою мультикультуралізму. Це: формальна інтеграція більшості іммігрантів задля отримання громадянства країни проживання зі збереженням традиційного для себе способу життя; деякі національні меншини зводять до вищого ступеня свої національні особливості (культуру, релігію, спосіб життя тощо) і нерідко намагаються нав'язати їх корінному населенню; збільшення імміграційних потоків у країни з демократичною формою правління, прискорене кризовими явищами в цілій

низці слаборозвинених держав, поступово перетворюється у фактор перманентної політичної й соціально-культурної нестабільності держав, що приймають іммігрантів, тощо [Халілова-Чуваєва та Бубнов, 2013, с. 68, с. 71, с. 73].

Найбільш послідовні критики мультикультуралізму є нативісти. Слід визнати, що українські вчені більше уваги приділяють вивченню мультикультуралізму та менше нативізму. М. Гримська розглядає нативізм як складову ідеології крайніх правих політичних партій [Гримська, 2016]. Отже, аналіз публікацій показав наявність набору тем, що останнім часом у полі зору науковців. Це: політика мультикультуралізму, її важливість, недоліки, небезпеки для єдності, стабільності суспільства; збереження національної ідентичності; зростання антиіммігрантських настроїв та популярності праворадикальних популістських партій; загрози ліберальній демократії; можливості поєднання двох політик – мультикультуралізму та громадянської інтеграції тощо.

Висновки. Політика мультикультуралізму недосконала. Незадоволення нею викликає сумніви щодо її необхідності. Криза мультикультуралізму – це одна з тем, що обговорюється в Європі. Якщо мультикультуралізм є виявом ліберальної демократії, то нативізм – це вияв згортання демократії, небезпека зростання ксенофобії, расизму, нетерпимості до чужих, а отже, загроза появи всього того, що супроводжує ці явища (конфлікти, насильство, ненависть, радикалізація суспільства).

Виходячи із зазначеного, вивчення причин кризи мультикультуралізму необхідне для збереження і зміцнення демократії та недопущення авторитаризму. Висвітлення науковцями проблем, що пов'язані з існуванням небезпеки згортання політики мультикультуралізму та утвердження політики нативізму заслуговує на увагу.

Політика мультикультуралізму в країнах ліберальної демократії передбачає рівність у ставленні до різних груп іммігрантів. Проте, як виявилось в ході досліджень, існують порушення у ставленні до різних груп іммігрантів та до біженців. Ці порушення є ознакою кризи й цієї політики, й ліберальної демократії. Неврахування цих проблем не дає змоги запобігати зростанню конфліктності в суспільстві. Європа пройшла тривалий історичний шлях від ксенофобії, релігійних війн, расизму, фашизму до порозуміння й толерантності. Тому важливо не допустити скочування до нетерпимості та міжрасових, міжетнічних, міжрелігійних конфліктів.

Дослідження виявили існування значних відмінностей в антиіммігрантських настроях між когортами народження. Це підтверджує уявлення про те, що молодші когорти, ті, які соціалізуються в контекстах дедалі більшого розмаїття, справді по-іншому ставляться до імміграції, ніж старші когорти.

Сумніви в ефективності політики мультикультуралізму вплинули на посилення нативізму та тих політичних партій, які його пропагують та підтримують (праворадикальні популісти). Люди із сильними нативістськими установками незадоволені демократичною політичною системою. Вони сприймають її як несправедливу, особливо коли йдеться про ті сфери політики, які нативісти

вважають найважливішими. Дехто вважає, що концепція мультикультуралізму зазнала нищівної критики, оскільки для значної частини суспільства мультикультуралізм перетворився на символ дезорганізації, розпаду стійких соціальних зв'язків і культурних традицій, порушення історичного досвіду. Справді, проблем багато. Тому і вважають, що потрібно шукати способи наведення ладу в спільному "європейському домі".

Отже, аналіз публікацій показав наявність набору тем, що останнім часом перебувають у полі зору науковців. Це політика мультикультуралізму, її важливість, недоліки, небезпеки для єдності, стабільності суспільства; збереження національної ідентичності; зростання антиіммігрантських настроїв та популярності праворадикальних популістських партій; загрози ліберальній демократії; можливості поєднання двох політик – мультикультуралізму та громадянської інтеграції тощо. Це ті актуальні теми, які **потребують подальшого дослідження.**

Бібліографічні посилання

- Волошенюк, О. В. (2019). Переваги і недоліки політики мультикультуралізму. *Forum Prava*, 56(3), 6–12. <http://surl.li/okhlgr>
- Гримська, М. І. (2016). Нативізм як складова ідеології крайніх правих політичних партій. *Грані*, 1(129), 12–17.
- Ляпіна, Л. А. (2017). Мультикультуралізм як стратегія вирішення проблем культурного розмаїття: аналіз теоретичних моделей. *Український соціум*, 1(60), 60–71. <http://surl.li/athrbg>
- Підскальна, О. (2018). Мультикультуралізм як феномен постсучасного світу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3–4(83–84), 108–120. <http://surl.li/tudcyo>
- Ткаченко, І. В. (2013). Криза ідеї європейського мультикультуралізму: економічний і релігійний чинники. В *Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення: Збірник наукових праць. Державна установа "Інститут всесвітньої історії НАН України"* (с. 214–222). <http://surl.li/trwhsa>
- Халілова-Чуваєва, Ю. О., & Бубнов, І. В. (2013). Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності: політичний аспект. *Вісник ДонНУЕТ (гуманітарні науки)*, 2, 66–77.
- Alarian, H. M., & Neureiter, M. (2019). Values or origin? *Mandatory immigrant integration and immigration attitudes in Europe*, 1006–1027. <http://surl.li/liuklw>
- Banting, K., & Kymlicka, W. (2013). Original Article Is there really a retreat from multiculturalism policies? *New evidence from the multiculturalism policy index Comparative European Politics*, 11(5), 577–598. <http://surl.li/xvidoz>
- Berry, J. W. (2016). Comparative analysis of Canadian multiculturalism policy and the multiculturalism policies of other countries. *Psychology in Russia State of Art*, 9(1), 4–23. <http://surl.li/sqxxjr>

- Ford, R. (2011). Acceptable and Unacceptable Immigrants: How Opposition to Immigration in Britain is Affected by Migrants' Region of Origin. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 37(7), 1017–1037. <http://surl.li/ubwoou>
- Guia, A. (2016). The Concept of Nativism and Anti-Immigrant Sentiments in Europe. *European University Institute Max Weber Programme. Europe Working Paper*, 20. <http://surl.li/lghkly>
- Hellwig, T., & Sinno, A. (2016). Different groups, different threats: public attitudes towards immigrants. *Footnote*, 339–358. <http://surl.li/cyvkfr>
- Kastoryano, R. (2018). Multiculturalism and interculturalism: redefining nationhood and solidarity. *Comparative Migration Studies*, 6(17). <http://surl.li/nfcpel>
- Kokkonen, A., & Linde, J. (2022). A nativist split? Anti-migration attitudes and diffuse support for democracy in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 62(3), 977–988. <http://surl.li/havdiy>
- Koninck, D. (2019). Migrant Categorization and European Public Opinion: Differing Attitudes to Immigrants and Refugees. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 9(46), 1667–1686. <http://surl.li/ssqpwk>
- Kucheryavaya, E. V., Witkowsk, A. M., Kalinovskaya, V., Seleznev, P., Zubanova, S., & Fedyakin, A. (2020). The multiculturalism policy in Europe. *Online Journal Modelling the New Europe*, 32, 58. <http://surl.li/yqmdoh>
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press.
- McLaren, L., & Paterson, I. (2020). Generational change and attitudes to immigration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46, 665–682. <http://surl.li/edohhc>
- Mudde, C. (2012). *The relationship between immigration and nativism in Europe and North America*. DePauw University. <http://surl.li/gmxnpi>
- Multiculturalism has 'failed in UK'. (2011). <http://surl.li/wmttez>
- Svraka, D. (2023). *Targeted Nativism: Ethnic Diversity and Radical Right Parties in Europe*. Cambridge University. <http://surl.li/ykcojc>

References

- Volosheniuk, O. V. (2019). Perevahy i nedoliky polityky multykulturalizmu [Advantages and disadvantages of the policy of multiculturalism]. *Forum Prava*, 56(3), 6–12. <http://surl.li/okhlgr> [in Ukrainian].
- Hrymska, M. I. (2016). Nativizm yak skladova ideolohii krainikh pravykh politychnykh partii [Nativism as a component of the ideology of far-right political parties]. *Hrani*, 1(129), 12–17 [in Ukrainian].
- Liapina, L. A. (2017). Multykulturalizm yak stratehiia vyrishennia problem kulturnoho rozmaittia: analiz teoretychnykh modelei [Multiculturalism as a strategy for solving the problems of cultural diversity: analysis of theoretical models]. *Ukrainskyi sotsium*, 1(60), 60–71. <http://surl.li/athrbg> [in Ukrainian].
- Pidskalna, O. (2018) Multykulturalizm yak fenomen postsuchasnoho svitu [Multiculturalism as a phenomenon of the postmodern world]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh*

i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 3–4(83–84), 108–120. <http://surl.li/tudcyo> [in Ukrainian].

- Tkachenko, I. V. (2013). Kryza idei yevropeiskoho multykulturalizmu: ekonomichni i relihiyni chynnyky [The crisis of the idea of European multiculturalism: economic and religious factors]. V *Aktualni problemy vsesvitnoi istorii: aksiolohichni ta kulturno-istorychni zasady derzhavotvorennia: Zbirnyk naukovykh prats. Derzhavna ustanova "Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy"* (s. 214–222). <http://surl.li/trwhsa> [in Ukrainian].
- Khalilova-Chuvaieva, Yu. O., & Bubnov, I. V. (2013). Yevropeiska polityka multykulturalizmu i kryza natsionalnoi identychnosti: politychnyi aspekt [The European policy of multiculturalism and the crisis of national identity: a political aspect]. *Visnyk DonNUET (humanitarni nauky), 2, 66–77* [in Ukrainian].
- Alarian, H. M., & Neureiter, M. (2019). Values or origin? *Mandatory immigrant integration and immigration attitudes in Europe, 1006–1027.* <http://surl.li/liuklw>
- Banting, K., & Kymlicka, W. (2013). Original Article Is there really a retreat from multiculturalism policies? *New evidence from the multiculturalism policy index Comparative European Politics, 11(5), 577–598.* <http://surl.li/xvidoz>
- Berry, J. W. (2016). Comparative analysis of Canadian multiculturalism policy and the multiculturalism policies of other countries. *Psychology in Russia State of Art, 9(1), 4–23.* <http://surl.li/sqxjxr>
- Ford, R. (2011). Acceptable and Unacceptable Immigrants: How Opposition to Immigration in Britain is Affected by Migrants' Region of Origin. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 37(7), 1017–1037.* <http://surl.li/ubwoou>
- Guia, A. (2016). The Concept of Nativism and Anti-Immigrant Sentiments in Europe. *European University Institute Max Weber Programme. Europe Working Paper, 20.* <http://surl.li/lghkly>
- Hellwig, T., & Sinno, A. (2016). Different groups, different threats: public attitudes towards immigrants. *Footnote, 339–358.* <http://surl.li/cyvkfr>
- Kastoryano, R. (2018). Multiculturalism and interculturalism: redefining nationhood and solidarity. *Comparative Migration Studies, 6(17).* <http://surl.li/nfcpel>
- Kokkonen, A., & Linde, J. (2022). A nativist split? Anti-migration attitudes and diffuse support for democracy in Western Europe. *European Journal of Political Research, 62(3), 977–988.* <http://surl.li/havdiy>
- Koninck, D. (2019). Migrant Categorization and European Public Opinion: Differing Attitudes to Immigrants and Refugees. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 9(46), 1667–1686.* <http://surl.li/ssqpwk>
- Kucheryavaya, E. V., Witkowsk, A. M., Kalinovskaya, V., Seleznev, P., Zubanova, S., & Fedyakin, A. (2020). The multiculturalism policy in Europe. *Online Journal Modelling the New Europe, 32, 58.* <http://surl.li/yqmdoh>
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights.* Oxford: Oxford University Press.
- McLaren, L., & Paterson, I. (2020). Generational change and attitudes to immigration. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 46, 665–682.* <http://surl.li/edohhc>

Mudde, C. (2012). *The relationship between immigration and nativism in Europe and North America*. DePauw University. <http://surl.li/gmхnpi>

Multiculturalism has 'failed in UK'. (2011). <http://surl.li/wmttez>

Svraka, D. (2023). *Targeted Nativism: Ethnic Diversity and Radical Right Parties in Europe*. Cambridge University. <http://surl.li/уkcojс>

Стаття надійшла до редакції 29.08.2024